

SOMATIK FRAZEOLOGIZMLARNING QO'LLANILISH DOIRASI

Sog'inboyeva Shahzoda Baxtiyor qizi

Namangan davlat universiteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada frazeologik birliklarning somatik tipi tahlil qilinib, ular orqali o'zbek xalqi madaniyatida olamni anglashda inson a'zolari bilan bog'liq lisoniy birliklar o'rganilgan. Bunda ma'no ko'chishi, kengayishi va torayishi kabi semantik jarayonlar madaniy qolip sifatida lingvokulturologik jihatdan qiymatga ega ekanligi ma'lum bo'ladi.

Kalit so'zlar: somatik frazeologizmlar, olamning lisoniy manzarasi, sema, semantik tahlil, metafora.

Annotation: This article analyzes the somatic type of phraseological units, through which linguistic units related to names of human organs are organized in the culture of the Uzbek people in understanding the world. It turns out that semantic processes such as meaning transfer, widening and narrowing have linguoculturological value as a cultural pattern.

Keywords: somatic phraseologisms, linguistic landscape of the world, sema, semantic analysis, metaphor.

Inson olamni o'z ko'zi bilan ko'rar va his qilar ekan, bu jarayon "olamning lisoniy manzarasi" deb ataladi.

Olamning lisoniy manzarasi dunyoni anglashning bir vositasi hamda ko'rinishi bo'lib, borliqning faqat so'zlar bilan bog'liq tasavvurotni ifodalaydi. Shu jihatdan mazkur tushuncha insonning milliy mansubligi, hududi, ijtimoiy darajasi va hokazo omillar bilan chambarchas bog'liq. Uning amaliy natijasini tekshirishda tildagi paremiologik birliklar – barqaror birliklar tahlili muhim ahamiyatga ega.

Biz ushbu maqolada frazeologik birliklarning somatik tipini ko'rib chiqamiz. Zero, inson olamni metaforalar yordamida tavsiflashda o'z tana a'zolariga o'xshatishga asoslanadi.

Inson yoki hayvon tanasining bir qismi nomini o'z ichiga olgan frazeologik birliklar somatik frazeologizmlarni tashkil etadi. Insonlar, hayvonlar, o'simliklar, atrof-muhitda mavjud bo'lgan jismlar, shuningdek, jonsiz narsalarni o'z fazilatlarini bilan tasvirlashi odatiy holdir. Bundan tashqari, somatik lug'at diniy, mifologik, falsafiy va boshqa ekstralingvistik kontekstlar bilan bog'liq ko'plab barqaror birlashmalar bilan uyg'unlashadi.¹

¹Yusupova M. Ingliz va rus tillaridagi somatik frazeologizmlarning semantik-grammatik tahlili: "Yurak" komponenti doirasida // "Экономика и социум" №2(81) 2021

Somatik frazeologizmlarni o'rganish, ularning o'ziga xos jihatlarini tadqiq etish XX asrning ikkinchi yarmidan boshlandi. Tadqiqotlarda somatik frazeologizmlar F.Vakk, G.A.Bagautdinova, A.V.Dibo, S.G.Alekseyeva, R.M.Vayntraub, T.I.Yegorova, N.A.Sedova, T.Chete, L.I.Xarchenkogo, Y.A.Shashkov, Y.A.Dolgoplov, R.Yu.Mugu, Y.V.Nikolina, Y.F.Arsentyeva, P.M.Arkadyev, O.A.Kononova, N.J.Gumerova, J.X.Gergokova, Yu.A.Dolgoplov kabi olimlar tomonidan o'rganildi.²

O'zbek tilshunoslari ham tildagi frazeologik birliklarning shakllanish tamoyillari, ularning o'zbek nutqi funksional ko'rinishlarida yashash shart-sharoitlari, uslubiy imkoniyatlari, jumladan, badiiy-publisistik matnlardagi emosional-ekspressiv vazifalari borasida sezilarli tadqiqotlarni amalga oshirdilar. Bu kuzatishlar nafaqat bir til, balki bir necha tillarni qiyoslash asosida ham olib borildi. A.Isayev, O.Nazarov, Sh.Usmonova, Sh.Nazirova, H.Alimova, U.Rashidovalar tomonidan somatik frazeologizmlarni o'rganish yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar o'zbek tilidagi frazeologik birliklarning tabiatini o'rganishda muhim manbalar hisoblanadi.

Tilimizda ko'z leksemasi ishtirok etgan somatik birliklar ko'p uchraydi. Xususan, ko'z komponentli frazemalar insonning cheksiz va turli-tuman his-hayajonini, fiziologik jarayonlarini ifodalashga xizmat qiladi. Bu frazeologik birliklarning barchasi shaxsning ma'lum bir ichki ruhiy holatini ifodalash uchun xizmat qiladi.³ Eshitish hissiyotlarini ifodalovchi frazeologik birliklarning asosiy maqsadi eshitish jarayonida amalga oshirilayotgan maqsad mazmunini belgilab beradi.⁴

Muqaddas manba "Qur'oni karim" da quyidagi oyat keltiriladi: "Alloh ularning qalblari va quloqlarini muhrlab qo'ygan va ko'zlarida parda bor..." (Baqara.7-oyat).

Ushbu oyatda quloqlari muhrlangan va ko'zlarida parda bor jumlasini orqali hech narsani ko'rmaydigan va eshitmaydigan kishilarga ishora qilingan. Ramziy ma'noda bunday odamlar haqiqatni bilib tursa-da, uni qabul qilmaydigan yoki bilmaslikka olgan odamga nisbatan qo'llanadi. O'zbek tilida ko'zi ko'r, qulog'i kar frazeologizmi "hech narsadan bexabar"⁵, "hech narasani ko'rmaydigan, eshitmaydigan"⁶, "boshqa hech kim, hech narsaga e'tibor bermaydigan, muayyan narsa haqida fikri ko'r-ko'rona qat'iy" degan ma'nolarni anglatadi. Ko'zini ko'r, qulog'ini kar qilmoq iborasi esa "hech narsani ko'rmaydigan, eshitmaydigan bo'lmoq yoki qilmoq" ma'nosini ifodalaydi. Shu asosda "g'aflatda qolmoq" semasi faol bo'lgan Ko'zini yog' bosmoq iborasi ham ishlatilib, "takabburlanib, tanib-

²Рашидова У.Соматик фраземаларнинг тилшуносликда ўрганилиш тарихига доир // Хорижий филология. №4, 2016 йил. 75-б

³Рашидова У. Ўзбек тилидаги соматик ибораларнинг семантик-прагматик таҳлили(кўз, қўл ва юрак компонентли иборалар мисолида): Филол. фанл. фалс. докт. (PhD) ... дис. автореф. – Самарқанд, 2018.

⁴Адашуллоева Г. Тожик ва ўзбек тилларида шахс хусусиятини ифодаловчи фразеологизмларнинг киёсий-типологик таҳлили): Филол. фанл. фалс. докт. (PhD) ... дис. автореф. – Самарқанд, 2018.

⁵Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент, 1978. 136-б

⁶Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент, 1978. 137-б

tanimaganga olib, hech narsani koʻrmaydigan”⁷ maʼnosida yuqoridagi iboralar bilan paradigma hosil qiladi.

Xulosa sifatida quyidagilarni qayd etib oʻtish joiz:

1. Olamning lisoniy manzarasi tildagi barqaror birikmalar, jumladan, maqollarda yorqin aks etadi.

2. Somatik maqollarda milliy nominatsiyada inson tana aʼzolarini bildiruvchi birliklar faolligini koʻrishimiz mumkin.

3. Maqollarda tana aʼzosini bildiruvchi soʻzlar metafora, sinekdoxa, vazifadoshlik usulida maʼno koʻchishiga uchragan.

4. Turli maqollarda bir soʻz turlicha semantik strukturaga ega boʻlsa-da, umumiy holatda markaziy semani ushlab turadi, jumladan, “inson” semasi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1.Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири ҳилол. – Тошкент: Шарқ, 2009.

2.Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент, 1978.

3.Mirzayev T. Oʻzbek xalq maqollari. – T.: Sharq, 2005.

4.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎЗМЕ, 2006-2008. 5 жилдлик.

5.Yusupova M. Ingliz va rus tillaridagi somatik frazeologizmlarning semantik-grammatik tahlili: “Yurak” komponenti doirasida //“Экономика и социум” №2(81) 2021

6. Рашидова У.Соматик фраземаларнинг тилшуносликда ўрганилиш тарихига доир // Хорижий филология. №4, 2016 йил. 75-б

7. Рашидова У . Ўзбек тилидаги соматик ибораларнинг семантик-прагматик таҳлили(кўз, қўл ва юрак компонентли иборалар мисолида): Филол. фанл. фалс. докт. (PhD) ... дис. автореф. – Самарқанд, 2018.

8. Адашуллоева Г. Тожик ва ўзбек тилларида шахс хусусиятини ифодаловчи фразеологизмларнинг қиёсий-типологик таҳлили): Филол. фанл. фалс. докт. (PhD) ... дис. автореф. – Самарқанд, 2018.

9.Жамолхонов Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 2013.

10.Kuziev U. Y. The issue of classification and description of complex structural compounds in Uzbek language //Int J Eval & Res Educ. – 2023. – T. 99. – №. 4. – P.309-314.

11.https://www.iupr.ru/files/ugd/b06fdc_464b3b1c44214d92a2ce23ae0147199e.pdf?index=true

12.<https://cyberleninka.ru>.

13.<https://uz.vogueindustry.com>.

14.<https://islom.uz/>.

⁷Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент, 1978. 138-б